

A
kultúrákutató
esélyei

– mintha a "veszekedés" szagú identitástisztázás egy idő után unalmassá, illetőleg kellemetlenné válna: mintha nem erre volnánk szocializálva: éppen ezért ha a kulturális antropológia huzamosan saját előtörténetével (s ezen belül megkülönböztetetten a néprajzzal) foglalkozik, ahelyett, hogy bemutatná pozitív kifejtésekben, empirikus anyagon, hogy mire képes, mi a kapacitása, akkor esetleg irreverzibilisen csökkenti vagy éppen feléli esélyeit;

– a kulturális antropológia esélyeit jelentősen rontja saját önképe: egyelőre úgy néz ki, mintha a deklaráció(ok) ellenére sem szabadult volna meg minden ideologizálási hajlandóságtól, minden olyan társadalmilag egyébként akár releváns tevékenység igényétől, amely viszont nem része egy valóban tudományos aktivitásnak.

Horányi Özséb

.....

Biczó Gábor

Egy vita margójára

Írásom a kulturális antropológiai kérdésfeltevés megalapozásának lehetőségével és létjogosultságával kíván foglalkozni. Remélhetőleg a későbbiekből maradéktalanul kiderül az, hogy a bölcselő magatartásforma alapvetően nem idegen az antropológustól, sőt a "filozófáló" látásmód az antropológiai beállítódás horizontjának további tágítását is lehetővé teszi.

A kulturális antropológia iránt érdeklődő nincs könnyű helyzetben, hisz' bizonyos fokig maga az elnevezés is megtévesztő. A terminus – antropológia – a laikus olvasónak esetlegességről árulkodik, mivel ez a kifejezés már foglalt az archeológiai embertan és az orvostudomány számára. Az antropológiát mint a kultúrával foglalkozó sajátos szemléletmódot két irányból közelíthetjük meg.

Először vizsgáljuk meg az elnevezés etimológiáját! Első pillantásra egyértelműnek tűnik a válasz: az emberről beszélő tudomány, az ember, – "anthroposz" – és a beszéd, – "logosz" – összetételének eredménye.

A kulturális antropológia kitüntetett módon kíván az ember és a kultúra kapcsolatával foglalkozni, és ezt a szándékát azzal juttatja érvényre, hogy kutatása tárgyaként a kulturát jelöli meg. A tárgykijelölés szükségszerű hermeneutikai folyamánya, hogy az antropológia a róla gondolkodó elmét önértelmezésre szólítja fel, hisz az ember számára az önmegjelölés és az önnevezés kérdése mindig kulturális kérdés. Ebből következik, hogy az identitás keresése a kulturális identitás megértésére tett kísérletként manifesztálódik. Az antropológia, ahogy erre az elnevezés is utal, lényegét tekintve logosz. A logosz fogalma már Arisztotelésznél is több mint beszéd, inkább a világ első lételve, ami mindent maga alá gyűrő erővel hirdeti önmagát.¹

A "logosz" és az "anthroposz" összetartozóak, feltételezik egymást, azaz kölcsönösen függenek egymástól. Az ember a beszéd, a nyelv által van, mint ember, és a nyelv által érti meg önmagát.² Az antropológia számára a kultúra az a közeg, ahol az emberről való beszédnek helye van. A kultúra azonban nem egységes fogalom, hiszen még a manapság globalizálódó és homogenizálódó horizont számára is csak mint sokféleség fogható fel,

vagyis az antropológus az egymással koegzisztens kultúrák tényének köszönhetően szentelheti figyelmét a kultúrák közötti hasonlóságok és különbségek megértésének.

Az antik filozófiai tradíció a logosz fogalmától elválaszthatatlanként hagyományozta a "physis" fogalmát a modernítésre. A physis nem "natura", vagyis nem azonosítható a mi természet-fogalmunkkal, azzal az objektíve behatárolható, felmérhető, birtokolható világgal, mely minket körülvesz. A physis a létezés módja, ahogy a természeti környezettel, egymással, valóságunkkal együtt léteünk.³ (Természetesen itt figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a physis történeti értelemben az antik görög világot alapozza meg és nem modernitásunkat.)

Az antropológus számára a kultúra fogalma jelenti a physist és a logoszt, az elbeszélte létmódot, ahol a kultúra megértésének kísérletében megpróbál szakítani a metafizika tudományos gyakorlatával. Ez azt jelenti, hogy különbséget tesz a klasszikus tudományfelfogás értelmezési gyakorlata és a kultúra megértésének szisztémája között. Az antropológus a kultúrában bennelévőként interpretál, ezzel szemben a klasszikus tudományfelfogás számára követelmény, hogy a tudományt művelő személy és a tudomány tárgya világosan elkülöníthető és objektíválható legyen.

Az antropológiai gondolat – az elemzésben eddig kifejtettek alapján – kísérletet tesz a tudományosság kritériumának tekintett szubjektum-objektum viszony metafizikai értelmű különbségének érvényen kívül helyezésére, és mindennapi gyakorlatában is arra törekszik, hogy a klasszikus tudományfelfogástól való elkülönülését hangsúlyozza.⁴

Másodszor nem lehet megelégedezni a kulturális antropológia tudománytörténetéről. Ebben a kontextusban tűnik az antropológia a leghatározottabbnak, hisz saját történetét mint fejlődéstörténetet mutatja be. A kulturális antropológia a szociológia, a pszichológia, a történelem, az etnográfia, a nyelvészet és a filozófia valami sajátos keveredéseként jelent meg a modern társadalomtudományok között. Az világos, hogy ezen tudományágak bizonyos kitüntetett elemei hosszú folyamat eredményeként fokozatosan lettek egy egységesnek mondott diszciplína részeivé. Az viszont kérdéses, hogy miért volt szükség ezen részelemek kombinálásával egy új "tudomány" létrehozására, és az is nyitott kérdés, hogy ez az új autonóm "tudomány" miben nyújt mást vagy többet, mint azok a szaktudományok, amelyekből az önkonstitúció során merített.⁵

A filozófia számára világossá vált, hogy a természettudományok metodológiája nem alkalmazható a szellemtudományokban.⁶

A szellemtudományok igénye az önálló módszertan megteremtésére – amely alkalmas lett volna a saját területén a természettudományok teljesítményének megismétlésére –, különböző okok miatt nem sikerült, és ez oda vezetett, hogy maga a tudományosság is alárendelődött a technicizmus logikájának, vagyis teljesítményelvűvé, alapvetően funkcionálissá vált. Ezt csak fokozta az a tény, hogy a 20. század története során a politikai szféra többször is ki akarta terjeszteni befolyását a társadalomtudományokra. Ez a hatékony állam elképzeléséből származik, vagyis az ezzel szorosan összefüggő használhatóság primátusának elvéből.⁷ A hatékony állam és a tudomány 19. századi ideáljának koncepciója között egyértelmű kapcsolat van.

A tudomány ideájának kialakulása párhuzamba állítható néhány fontos kategória jelentésmódosulásával, szervezősúlyának megnövekedésével. Ilyen fogalmak: a 17-18. században a ráció karriertörténete, amely invokálja a fejlődés, a funkció, a teljesítmény, a használhatóság ideáját is.

Nem lehet feladatunk, hogy ennek a folyamatnak a történetét reprodukáljuk, de utalnunk kell arra, hogy a felvilágosodás karteziánus racionalizmusára adott romantikus válasz, amely a mindent uraló ész primátusát kétségbe vonta, megbukott, és ezek után a modern polgári állam, a hatékony állam csírája az előzőekben kiemelt fogalmak bázisán jött létre.

A hatékony állam ideológiailag és elméletileg megalapozottnak tekinti önmagát, célokat tűz maga elé, amelyek megvalósítását tervszerűen próbálja végrehajtani. Eltökéltsege azonban félreértések tömkelegét eredményezheti, hiszen céljaiba vetett hite, amely a tudomány szakszerűségének álarcában jelenik meg, illegitimé tesz minden más felmerülő lehetőséget, megoldási variációt.

Miben más a kulturális antropológia, mint a szaktudományok? Úgy tűnik, mintha a szaktudományokban valami lényegi sikkadna el. A tudományosság homogenizál, szinte érzéketlen az egyedire, képtelen reagálni a másságból eredő problémákra és elfeledkezik az individuálisról. Ez a kijelentés társadalomtörténeti értelemben apóriának tűnhet, ha figyelembe vesszük a modern polgári állam önmagáról kialakított elképzelését, amelynek központi elve az individuum szabadsága. Valószínűleg, az ellentmondás csak látszólagos, hisz a szabadság igénye itt egybeesik az individuum magára-hagyásának tényével. Nevezhetjük ezt Hegel után elidegenedésnek, vagy Adorno alapján a felvilágosodás dialektikája eredményének. A nyugati kultúra jelenlegi helyzete mintha azt mutatná, hogy a modernitás individuális magányossága az egyén számára manapság teljességgel elviselhetetlen. De mi az oka annak, hogy a modernitás, a magát mint értékű trendnek tekintő európai civilizáció az önmagáról alkotott értékrendjét újabban megkérdőjelezhető álláspontként értelmezi?⁸

Nyilvánvalóan ennek a felismerésnek több eleme van, azonban az antropológia szempontjából az Európán kívüli kultúrákkal való találkozás sokkoló élménye a legmeghatározóbb.⁹ Az abszolút másság először a fensőbbrendűség tudatát hívja életre, aminek eredménye a hittérítő tevékenység és bizonyos szempontból maga a gyarmatosítás is. Az átformálás kudarc erősíti fel azokat a szándékokat, amelyek az idegen kultúra megértését tűzik célul. Ez vezet az első kulturális antropológiai kísérletekhez, terepfeltárásokhoz, magához a kulturális antropológiai kérdésfeltevés relevanciájához, a kultúra globális vizsgálatához.

Az antropológiai gondolat születése azonban nemcsak az archaikus kultúrák és a nyugati kultúra viszonyának átalakulását tükrözi, hanem folyamatosan árukkodik a fejlett európai civilizáció önmagához való viszonyáról is. Ezt a folyamatot – a különböző fázisok részleteinek taglalása nélkül – a reneszánsz és a felvilágosodás szellemi köztudatának általános elgedettségében, a szellemi és a fizikai világ elsajátíthatóságának bizonyosságába vetett hit és a modern, 20. század végi frusztráltsága keretezi.

Itt kellene megértenünk azt, hogy tulajdonképpen mi is a kulturális antropológiai kutatás célja. Valójában miről van szó, amikor antropológiáról beszélünk?

Egyrészt: felfoghatjuk az antropológiát a modernitás azon szándékaként, amely egy idegen kultúra megismerését tűzte ki céljául. Ez a beállítódás arra keresi a választ, hogy a vizsgált *másik* kultúra eredetisége miként fordítható le műveltségünk számára. A kérdés intenciója a *másik*, az idegen megismerhetőségének hermeneutikai problémáját invokálja és szándékai szerint ennek kibontását jelenti.

Másrészt: az antropológia értelmezhető egy lehetőségként önmagunk megismerésére és megértésre, ahol az értelmezés létje az "én" identitása. Ez a meghatározás szükségszerű folyamánya az előzőnek, hiszen az idegen kultúra megértésének kísérlete az antropológust

sajátos helyzetbe hozza. Mint a *másik* kultúra nyelve ismerőjének, morális felelőssége van abban, hogy a fordítás a lehető leghitelesebb legyen. Az antropológus adekvát viszonyát a másik kultúrához a résztvevéses megfigyelés elvei alapján alakítja ki. Ennek legfontosabb jellemzője a másikkal való azonosuláshoz szükséges feltételek elsajátítása, a nyelv, a műveltség biztos ismerete. Ebben a helyzetben az antropológus a *másik* életébe való beleélés érdekében megpróbálja felfüggeszteni *saját* műveltségét, hogy a megértés folyamatában minél előnyösebb pozícióra tegyen szert. Az így kialakuló szerep "én"-viszonya a valós "énhez" szükséges pszichokritikai reflexió, ami identifikációs kérdésként jelenik meg. Az antropológus rálátása önmagára az önértelmezés perspektívájának hihetetlen szélesedéséhez vezet.¹⁰

Harmadrészt: az antropológia tekinthető úgy is, mint a *saját* kultúra megértésének kulcsa. Ebben az esetben az idegen kultúra a referencia szerepét tölti be, vagyis tükröt tart műveltségünk elé, és azt teljesen új kontextusban mutatja meg. Valószínűleg ezen szempontok valami sajátos keveredéséről van szó, amikor az antropológiáról beszélünk.

A kulturális antropológia sajátosságainak azonosítása (az etimológiai elemzés, a tudománytörténeti vonatkozások értelmezése és az antropológiai kutatás céljának lehetséges körülírása) után következtethetünk arra, hogy az antropológia miért kezeli önmagát autonóm jelenségként. Az autochton és az autonóm jelleg a kutatás céljainak összetettségében és credetiségében ragadható meg a legjobban. Az autonomia kérdése azonban további problémákat is felvet.

Egyrészt felmerül, hogy az antropológia, amennyiben a kultúra vizsgálatával foglalkozik, nem esik-e az univerzalizmus és a partalan szubjektív relativizmus csapdájába, hiszen nem találunk olyan jelenséget, amelyet a kultúrából ki tudnánk emelni. Ebből következően fogalmazódott meg az antropológiával szembeni vádként, hogy az minden esetben az adekvát válasz jogát vindikálja magának, mintha ezzel újra megidézné az abszolút, a végső válasz megfogalmazásának "rettenetes" kísérletét.

Másrészt kérdéses, hogy az antropológia állhat-e a tudomány kategóriáján kívül, mivel teljesítménye, akademiizálódása, intézményesülése arra utal, hogy a klasszikus tudományfelfogás elvárásainak is meg kíván felelni, talán éppen azért, hogy helyzetét legitimálja.

A kulturális antropológia univerzalizmusával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy ez az álláspont elsősorban azt a viszonyt tükrözi, melyet a tudományos diszciplínák alakítottak ki az antropológiával szemben, és nem mutatja be azt az eredeti szituációt, amelyben az antropológia a tudományok között megjelent. A szaktudományok perspektívájához képest az antropológia a saját tájékozódási terét tágabban jelölte ki. Ennek az az oka, hogy a nyugati civilizáció történetének hajnalán felmerült alapvető kérdések megválaszolásának kísérletei nem jutottak egyértelmű eredményre. Ma már belátható, hogy végérvényű válaszok a kérdések jellege miatt nem adhatók, mert például a lét értelmére vonatkozó kérdésre kidolgozott, egymásnak szögesen ellentmondó válaszok sem oltják ki egymást. A helyzet azonban bizonytalanságot tükröz. Az emberi egzisztenciához tartozó intelligencia tudása saját végességéről a kizárólagos válaszok kidolgozására motivál. A végső válasz a kérdés válasz nélkül hagyását jelentette, amikor a tudományos fejlődés mindenhatóságáról való meggyőződés fokozatosan elnyomta az alapvető kérdések megválaszolásának igényét azon az alapon, hogy csak a megválaszolhatatlanság tényét emelte ki a tudomány előtti korok történetéből. Kérdés azonban, hogy ez a magatartás nem utólagos rávetítése-e

a szcientizmus saját álláspontjának egy lényegében eredendően más aspektusra. Az alapvető kérdések üzenete – megválaszolhatatlanságuk tényén túl – vajon nem egyszerűen a válasza törekvés szükségzerű volta? Vajon nem képzelhető el, hogy ezen lehetetlen törekvéshől eredő válaszok, és ezek sokfélesége, ellentmondásossága a szellem egységének garanciái?

A kultúra megértésének antropológiai kísérlete a kultúra elviselhetővé tételére tett próbálkozásként válik interpretálhatóvá. Ennek az állításnak az igazolására a későbbiekben még visszatérünk.

Az antropológiával szemben az univerzalizmus vádjá semmiképpen nem helytálló. Ezt a kijelentést az antropológia egyik legfőbb célkitűzéséből, az interdiszciplinaritásra törekvés igényéből próbálhatjuk meg levezetni. Az antropológia felépítése, sokszínűsége éppen azt a célt szolgálja, hogy a tudományok specifikus szempontjai és eredményei között az átjárhatóság lehetséges legyen. Jelenleg a diszciplína alakulásának, helyzete megítélésének átmeneti állapotában vagyunk. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kulturális antropológia nem száll vitába a klasszikus tudományosság doktrínájával, kutatási metodológiájával, és eredményeit elfogadja mint egy másfajta látásmódból eredő szükségzerűen logikus álláspontot. Másrészt: ezzel szemben a kanonizált tudományos élet nehezen akceptálja az antropológia törekvéseit. Az antropológia formálódó jellegére azonban leginkább a diszciplína megjelenését motiváló okokból lehet pontosan következtetni. Ezek között is a legfontosabb okra az antropológia definiálhatatlanságának ténye világít rá.

Miért lehetetlen az antropológia kategorikus meghatározása? A modernitáson úrrá levő általános kétségbeesésre a szaktudományok nem találnak megoldást, sőt maguk is hozzájárulnak a válságjelenségek elmélyüléséhez. A krízis nemcsak az aktuális környezeti, politikai, gazdasági problémákon lett úrrá, hanem globális értelemben hatja át a civilizáció egészét. Az alapvető kérdések – például a lét értelmére vonatkozó kérdés – a nyugati kultúra identikus válságában új jelentőségre tesznek szert.¹¹

Ez a frusztráció a megértés (megértő gyakorlat) értelmének új szintjét hozza mozgásba, és ennek eredménye az a kísérlet, amit antropológiának nevezünk. Pozitív meghatározás tehát a dolog jellegéből következően nem állhat rendelkezésünkre. A kulturális antropológiát a hiány, a "nincs", a "gond" hívta életre. Ebből következik, hogy maga az antropológia inkább metafora, mert felébreszti bennünk az "olyan mint" érzését. Az antropológia a képzelet vágyait kifejező megjelölés, semmint kategorikus kijelentés: körülír, óvatosan körülhatárol és nem definiál; megmutat és nem rámutat; interpretál és nem enunció. Ennek a félénk magatartásnak nem egyszerűen az új beavatatlanságára utaló tájékozatlanság az oka – bár nyilvánvalóan bizonyos fokig ez is jelen van –, hanem inkább az antropológia lényegéhez tartozó tolerancia. Ez nem fejez ki mást, mint saját korlátainak, létjogosultságának, érvényességének pontos ismeretét és a másik világot jelölő határvonalak elismerését.

A válságból születő antropológia számára a "világrajövetel" maga is válság. Ez az oka, hogy az antropológia története azonos a rivalizáló koncepciók harcával, aminek végül is az az eredménye, hogy az egyik tudományos iskola számára "elvi" okokból elfogadhatatlanok a másik teljesítményei (strukturális és történeti koncepció etc...)¹²

Tudomány-e vagy sem az antropológia? Klasszikus értelemben nyilvánvalóan több okból sem tekinthető annak. Egyrészt mint tudomány az antropológia elveszíti értelmét, azt a látásmódot, amely független a kizárólagos módszertanok uralmától, hiszen pontosan ebben az újszerű horizontban mutatkozik meg az a törekvés, amely a szaktudományok perspek-

tíváján kívül is érvényes kérdések megfogalmazására képes. Másrészt a tudományfogalom tárgyítása sem tekinthető a célból jó megoldásnak, hogy az antropológiát a többi diszciplínával közös nevezőre hozzuk, hiszen ez a jelentésmódosítás a tudományos doktrína szukszszerű megszűnéséhez vezetne.

Mi akkor az antropológia? A jelen sorok írója számára leginkább szemléletmód, ami segít eljutni azoknak a feltételeknek a belátásához, amelyek nélkülözhetetlenek a kultúra elviselhetőségéhez. Ez nem jelenti azt, hogy az antropológia valami univerzális depriváció következményeire megfogalmazott válasz. Sőt azt sem jelenti, hogy amikor az antropológiát a kultúrát elviselhetővé tevő kísérletként interpretáljuk, akkor valami apokaliptikus kétségbeesésre adott vfgasztalásként fogjuk fel.

Az antropológiai szemléletmód a nyugati civilizáció történetéből kibomló szerves jelen-ség, paradigmaváltás, a terminus eredeti, a görögök által használt értelmében. "Paradeigma": elretentő, figyelmeztető példa, ahol esetünkben az antropológia elborzasztó szándékkal tárja elénk azt a veszteséget, és egyben utal e veszteség lehetséges következményeire, amit a kultúrák, a kultúra és önmagunk nem értése jelent.¹³

Jegyzetek

1. Györköss, Kapitánffy és Tegye (1990): *Ógörög nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 638
2. Heidegger hermeneutikai ontológiája és annak gadameri interpretációja a nyelv központi szerepének további erősödéséhez vezetett a filozófiában.
3. Arisztotelész (1992): *Metafizika. Hatágú Síp*. Bp. V. könyv. 4. fejr.
4. Ezt a szándékot figyelhetjük meg a terepmunka technikájának megszervezésében és a résztvevéses megfigyelés módszertanában, amelyet Boas, Malinowski és az antropológiai eljárás klasszikus szerzői dolgoztak ki.
5. Az antropológia tudományként való megjelölése a kifejtésnek ezen a pontján csak előfeltevésként fogható fel, és kizárólag a diszciplína kezelhetőségét segíti elő.
6. Ezt a kijelentést Dilthey és Heidegger életművére való hivatkozással támasztjuk alá.
7. A hatékonyság a modern polgári állam leglényegesebb célképzete, ami ráadásul a modernitás önmegvalósításának folyamatában referenciális szerepet töltött be.
8. Ezt a magatartást tükrözi például a "történelem vége" vita.
9. Az, hogy a primitív kultúrákkal való találkozás sokkoló élmény a modern társadalmak számára, több dimenziójú kijelentés. A 15-16. századi európai kultúrákra vonatkozóan az állításnak nyilvánvalóan más az értelme, mint a 20. század végén. A korabeli kereszténység szellemi atütűdjét képviselő konkvisztádor számára legfeljebb a primitív kultúra "barbárságának" foka lehetett megrázó. A két kultúra találkozását sokkoló élményként meghatározó beállítódás jellegzetesen a jelen gondolkodójának álláspontja. Korunk morális és intellektuális reflexe jut kifejezésre abban a felismerésben, hogy az európai kultúra minden tekintetben ekvivalens kultúrákat anektált és semmisített meg az elmúlt néhány évszázadban.
10. Az antropológus helyzetének értelmezése a "másik" kultúra vizsgálatában nem szándékozik a pszichologizmusra építeni. Az viszont tény, hogy az antropológus, amikor személyét a vizsgált kultúra számára elfogadhatóvá teszi, akkor bizonyos fokú távolságot teremt saját eredeti világa és műveltsége, illetve új szerepe között. A distancia önértelmezésre teremt lehetőséget, soha nem látott perspektívát kínál az önmagára való visszapillantásra, ami akár a kritikai pozíció kiindulópontjaként is rögzíthető. Az antropológiai kutatás hitelességéhez, következtetéseihez értelmezéséhez fontos a kultúrát kutató antropológus helyzetének szem előtt tartása.
11. A háború a 20. század végén a fejlődés trendjének önmagát kikiáltó Európában interpretálhatatlan jelenség. A történelem és a különböző szaktudományok kereshetnek eltérő magyarázatokat arra, hogy mi egy fegyveres konfliktus oka. Az ellentmondás ezen interpretációs kísérletek és a humanitásnak azon álláspontja között feszül, melynek lényege az a meggyőződés, hogy az intelligencia képes felszámolni a meddő, kilátástalan erőszakot, és a modern európaiság ennek a humanitáshoz méltó állapotnak az első mérföldköve.
12. Ezzel nem azt kívánom vitatni, hogy egy tudomány fejlődéséhez nem tartozik hozzá a vélemények ütköztetése, csak arra szeretnék utalni, hogy az antropológiának nincs olyan alapvetése, amely ne volna

megkérdőjelezett. (Minden tudományos konstitúció eljut az alapelvek konszenzuson nyugvó rögzítéséig, az antropológia esetében ez a követelmény "még" nem valósult meg. A filozófia kivétel, de az nem állítható, hogy az antropológia igényei, céljai azonosak volnának a filozófiáéval, bár az világos, hogy sok hasonlóságra utaló elem fedezhető fel.)

13. *Ógörög nagyszótár*, 782.

Irodalom

Arisztotelész (1992): *Metafizika*. Hatágyú Síp. Bp.

Descola, P. (1993): *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég Kiadó, Bp.

Eliade, E. (1993): *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Kiadó, Bp.

Fisher, M. és Marcuse, G. (1987): *Antropology as Cultural Critique*. The University of Chicago Press.

Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Bp.

Llosa, M.V. (1993): *A beszélő*. Magvető Kiadó, Bp.

Rosman, A. (1989): *The Tapestry of Culture*. New York